

Cultural Planning of Mosques in Iran at the Provincial Level

Mohammad Karim Hekmat Ara

Assistant Professor, Amin University of Police Sciences, Tehran, Iran (Corresponding Author).

Email: mk.hekmatara@yahoo.com

Ali Sarkargar Ardakani

Associate Professor, Imam Hossein Comprehensive University, Tehran, Iran.

Mehdi Nazemi Ardakani

Associate Professor, National Defense University, Tehran, Iran.

Abstract

Mosques, as long-standing community-based institutions, have historically served both Islamic and non-Islamic societies, functioning as centers for significant decision-making and major historical initiatives since the early days of Islam. This study aims to examine the cultural planning of mosques in Iran with respect to territorial coverage and population rates over a twenty-year horizon (2016–2036), seeking to ensure equitable distribution of mosques nationwide. By identifying the cultural planning framework, the study addresses the role of mosques in cultural development programs, as well as the necessity of their preparation, implementation, and operational management. The research is applied in nature and employs a mixed-methods approach (expert survey–GIS). In the first phase, literature review and a questionnaire (targeting 117 experts) were analyzed using SPSS software. In the second phase, spatial analysis (territorial planning) was conducted using ArcGIS. The results indicate that the optimal planning model for mosques prioritizes educational, promotional, and research functions, alongside distributional justice, balance, and population indices. Based on current statistics regarding the number of mosques and provincial populations, the study determines the equitable distribution of mosques up to the 2036 horizon.

Keywords: culture, planning, cultural planning, mosque, spatial distribution

آمایش فرهنگی مساجد کشور در مقیاس استانی

محمدکریم حکمت آرا

استادیار، دانشگاه علوم انتظامی امین، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: mk.hekmataara@yahoo.com

علی سرکارگر اردکانی

دانشیار، دانشگاه جامع امام حسین (ع)، تهران، ایران.

مهدی ناظمی اردکانی

دانشیار، دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران، ایران.

چکیده

مسجد به عنوان یک پایگاه مردم‌نهاد از دیرباز در حال خدمت‌رسانی به جوامع اسلامی و حتی غیراسلامی بوده است؛ به طوری که از صدر اسلام تاکنون، مساجد به عنوان مرکزی برای تصمیم‌گیری‌های مهم برای اقدام‌های بزرگ تاریخی از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای برخوردار هستند. این پژوهش با بررسی آمایش فرهنگی مساجد با توجه به گستره سرزمینی و نرخ جمعیت در افق بیست‌ساله (۱۳۹۵-۱۴۱۵) به دنبال توزیع عادلانه مساجد در کشور بوده و به شناخت آمایش فرهنگی، جایگاه آن در برنامه‌ریزی توسعه فرهنگی و ضرورت تهیه و اجرا و جهت‌گیری‌های آن می‌پردازد. این پژوهش از نظر هدف کاربردی بوده و روش پژوهش آمیخته (خبرگانی-GIS) است. در بخش اول فازهای مطالعات کتابخانه‌ای-پرسش‌نامه‌ای (با جامعه آماری ۱۱۷ نفر خبره) نظرات آنان به کمک نرم‌افزار (SPSS) تحلیل شده است و در بخش دوم تحلیل فضایی (آمایش سرزمینی) از نرم‌افزار (ARCGIS) استفاده شده است. نتایج نشان می‌دهد الگوی مناسب برای آمایش مساجد به ترتیب اولویت ابعاد آموزشی، تبلیغی و پژوهشی و شاخص‌های عدالت توزیعی، تعادل بخشی و جمعیت بوده، و با توجه به آمارهای موجود از تعداد مساجد و جمعیت استان‌ها، عدالت توزیعی مساجد تا افق ۱۴۱۵ مشخص شده است.

کلیدواژه‌ها: فرهنگ، آمایش، آمایش فرهنگی، مسجد، توزیع فضایی

مقدمه

توسعه فرهنگی، یکی از مهم‌ترین وجوه توسعه پایدار است که باوجود این‌که تحت‌الشعاع رکن اجتماعی توسعه پایدار قرار گرفته، نباید از اهمیت بنیادین آن غافل شد. در سند چشم‌انداز بیست‌ساله و برنامه چهارم توسعه کشور، توجه به برنامه‌های آمایش به‌عنوان یک سند بالادستی در تمامی برنامه‌های کشور مورد تأکید قرار گرفته است؛ اما مقصود از آمایش در آنجا بیشتر مسائل اقتصادی و زیست‌محیطی است و با این رویکرد، آمایش سرزمین یک راهبرد برای رسیدن به توسعه‌ای هر چه عادلانه‌تر و انسانی‌تر است که دربرگیرنده تنظیم روابط بین سه عنصر اساسی انسان، فعالیت‌های انسان و فضای جغرافیایی برای استفاده مطلوب از جمیع امکانات است؛ به عبارت دیگر به مطلوب‌ترین، عادلانه‌ترین و پایدارترین آرایشی که به سه مؤلفه مهم جمعیت، سرمایه، منابع طبیعی و محیطی در یک منطقه یا سرزمین داده می‌شود، آمایش سرزمین گفته می‌شود (عندلیب، ۱۳۸۰: ۱۴). از طرف دیگر با توجه به این‌که در برنامه‌ریزی‌های کوتاه‌مدت و حتی میان‌مدت، به توسعه و توزیع جغرافیایی عادلانه و متوازن منابع و امکانات و خدمات فرهنگی کم‌توجهی شده و به دلیل غلبه نگاه اقتصادی بر چشم‌انداز و برنامه‌های شش‌گانه توسعه کشور، سهم موضوعات فرهنگی در برنامه‌های توسعه کشور ناچیز بوده و اماکن و مراکز فرهنگی مورد نیاز به اندازه کافی در نقاط مختلف کشور به وجود نیامده و اماکن و مراکز موجود نیز از توزیع متعادل و متوازن برخوردار نبوده و موجب تشدید نابرابری‌ها و ضعف در تعادل فرهنگی و اجتماعی مناطق مختلف کشور شده است.

در این پژوهش با بررسی آمایش فرهنگی مساجد در کشور و جایگاه آن در برنامه‌ریزی توسعه فرهنگی و دیدن اسناد مربوط به برنامه‌های توسعه و چشم‌انداز و ارزیابی نگرش شهروندان نسبت به تغییرات فرهنگی جامعه و به تصویر کشیدن نابرابری‌های فرهنگی، فضایی و اجتماعی و توزیع نابرابر منابع و امکانات و تفاوت در شاخص‌های توسعه فرهنگی، اجتماعی در کشور که ضرورت سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی مبتنی بر آمایش فرهنگی سرزمین را نشان می‌دهد، می‌توان به ضرورت انجام آمایش فرهنگی پی‌برد؛ این پژوهش به

دنبال دستیابی آمایش فرهنگی مساجد کشور به عنوان راهکاری برای تسهیل شرایط استفاده متوازن و عادلانه شهروندان از خدمات قابل ارائه در مساجد است.

در بررسی وضع موجود سرانه فرهنگی و دسترسی مردم به مساجد در کشور نیازمند تجزیه و تحلیل های فضایی، شامل عملیاتی است که ترتیب مکانی اطلاعات را در یک یا چند لایه اطلاعاتی بررسی می کند و چنین عملیاتی را می توان به دو دسته تقسیم کرد: عملیاتی که مربوط به ارتباط های بین موقعیت ها می شود و عملیاتی که ویژگی های محلی و همسایگی ها را مورد بررسی قرار می دهد (استار و همکاران، ۱۳۷۷: ۱۵۲). گفتنی است فرق تحلیل فضایی با تجزیه و تحلیل آماری داده ها در این است که در تجزیه و تحلیل توصیفی فقط آمار و تعداد و میانگین مشخص می شود، ولی در تحلیل فضایی^۱ علاوه بر آمار توصیفی، آمار مکانی داده ها نیز بیان می شود؛ بدین معنا که مثلاً در خصوص مساجد، علاوه بر تعداد آن ها، مکان بیشترین و کمترین تجمع آن ها را نیز نشان می دهد. مسئله اصلی این پژوهش، تعیین میزان تعادل و عدالت در توزیع مساجد به نسبت جمعیت انسانی در سطح کشور در مقیاس استانی است.

۱. مبانی نظری تحقیق

از زیربنایی ترین عناصر و ارکان توسعه هر کشوری فرهنگ آن کشور است که می تواند ظرفیت و قابلیت زیادی در بقا و پیشرفت آن جوامع داشته باشد. هر میزان به این مقوله بها داده شود شرایط رشد، بالندگی، پویایی و توسعه آن جامعه بیشتر فراهم می شود؛ آمایش فرهنگی نیز ابزار تحقق آن است که باید در نظام برنامه ریزی کشور به آن توجه شود.

فرهنگ: در نقشه مهندسی فرهنگی کشور؛ «فرهنگ نظام واره ای است از عقاید و باورهای اساسی، ارزش ها، آداب و الگوهای رفتاری ریشه دار و دیرپا و نمادها و مصنوعات که ادراکات، رفتار و مناسبات جامعه را جهت و شکل داده و هویت آن را می سازد» (نقشه مهندسی کشور).

آمایش امور فرهنگی: با سه مفهوم متمایز به‌کاربرده می‌شود: آمایش کشور با رویکرد فرهنگی، آمایش فرهنگ، آمایش امور فرهنگی (ابراهیمی، ۱۳۹۸: ۵۰). به نحوه توزیع امکانات و خدمات فرهنگی اشاره دارد که وضع موجود فضاهای جغرافیایی ممکن است با حالت مطلوب تطبیق یا تفاوت داشته باشد. حالت مطلوب را می‌توان باعث عدالت اجتماعی و اصول اخلاقی حاکم بر حقوق شهروندان و نیاز آنان به رشد مادی و معنوی مربوط دانست (احمدی شاپورآبادی، ۱۳۸۸: ۱۱).

عدالت فرهنگی: از منظر عدالت توزیعی یعنی توزیع عادلانه فضا، زیرساخت‌ها، کالا و خدمات فرهنگی و دسترسی مشابه تمام افراد جامعه در هر مکانی که هستند به امکانات و زیرساخت‌های فرهنگی (بهرامی کمیل، ۱۳۹۸).

نقشه آمایش فرهنگی: گویای این است که انجام چه فعالیت و ارائه کدام کالا و خدمات فرهنگی، به چه مقدار و حجمی، با بهره‌گیری از چه امکانات و نیروی انسانی، در کدام پهنه جغرافیایی، با چه پراکندگی و برای چه تعداد جمعیت با چه ویژگی‌هایی، باید وجود داشته باشد تا موجبات رشد شاخص‌های فرهنگی فراهم شود (حسینی سوخته سرایی، ۱۳۹۸).

آمایش و آمایش سرزمین: در فرهنگ لغات لاروس، آمایش، «بهترین نوع توزیع جغرافیایی فعالیت‌های اقتصادی با توجه به منابع طبیعی و انسانی» است (عندلیب، ۱۳۸۰: ۳). آمایش سرزمین تنظیم رابطه بین انسان، فضا و فعالیت‌های انسان در فضا به‌منظور بهره‌برداری منطقی از تمام امکانات برای بهبود وضعیت مادی و معنوی اجتماع بر اساس ارزش‌های اعتقادی با توجه به سوابق فرهنگی و ابزار علم و تجربه در طول زمان است. بر این اساس شناخت وضعیت فعلی، امکانات و قابلیت‌ها و استفاده از تمامی ظرفیت‌ها و قابلیت‌های موجود و توجه به ویژگی‌های اقلیمی، فرهنگی و ویژگی‌های خاص در این فرایند بخش عمده کار را تشکیل می‌دهد (توفیق، ۱۳۸۵: ۵۲۶).

۲. پیشینه‌شناسی تحقیق

شیرازی‌نژاد (۱۳۹۶)، در پژوهشی با عنوان: «نقش آمایش فرهنگی در توسعه گردشگری ایران بر اساس الگوی ایرانی-اسلامی پیشرفت»، تأثیر «برنامه‌ریزی» آمایش فرهنگی و نیز تأثیر «اجرای» صحیح آن در توسعه گردشگری ایران بر اساس الگوی ایرانی-اسلامی پیشرفت را مورد بررسی قرار داده است. وی معتقد است از نظر کمی در برنامه‌ریزی توسعه برنامه اول و دوم موفق بودیم و حتی جلوتر از برنامه پیش رفتیم ولی از نظر کیفی می‌توانستیم به حد مطلوب برسیم. این مسئله در همه ابعاد توسعه‌ای بوده است.

ناظمی‌اردکانی (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان: «تحلیل وضعیت موجود مساجد در کل شهر تهران» بیشترین و کمترین سرانه مساجد مناطق ۲۲ گانه شهر تهران، بیشترین نیاز و کمترین نیاز مناطق ۲۲ گانه شهر تهران به مسجد با ملاحظه مسافت دسترسی به مساجد، بیشترین و کمترین سرانه مساجد محلات، پرجمعیت‌ترین محله در بین کل محلات، بیشترین نیاز و کمترین نیاز محلات تهران به مسجد، سرانه موجود و مورد نیاز مسجد و مناطق و محلات فاقد مسجد از جمله بخش‌های مهم و ارزشمند این اطلس آمایشی است.

مؤمنی (۱۳۹۶)، در پژوهشی با عنوان: «برنامه‌ریزی و توسعه فرهنگی در عصر فرا مدرن همراه با ارائه راهکار آمایش فرهنگی برای کشورهای درحال توسعه» شکل‌گیری جامعه جهانی با ابزارهای نوین اطلاعاتی و ارتباطی را بزرگ‌ترین دستاورد دوران فرامدرن برشمرده که شرایط ویژه‌ای را برای کشورهای درحال توسعه فراهم نموده و تأثیرات زیادی را در ابعاد سیاسی، فرهنگی و اقتصادی به وجود آورده است. وی معتقد است طبق بررسی‌ها، کشورهای درحال توسعه به دلیل تمرکز روی توسعه اقتصادی، توسعه عمرانی و توسعه ارتباطات و اطلاعات، از برنامه‌ریزی فرهنگی منطبق با جامعه اطلاعاتی غافل شده‌اند. در پایان نیز بر ضرورت ارائه الگوی برنامه‌ریزی توسعه فرهنگی با تأکید بر جغرافیای فرهنگی در ابعاد بین‌المللی و نیز به صورت ملی برای کشورهای درحال توسعه را پیشنهاد کرده است.

سرکارگر اردکانی (۱۳۹۵)، در پژوهشی با عنوان: «تحلیل الگوی پراکنش فضایی مراکز فرهنگی و ساماندهی مناسب کالبدی آن با استفاده از نظام اطلاعات جغرافیایی» (نمونه موردی

شهر مشهد) با هدف تحلیل الگوی پراکنش فضایی و مکان‌گزینی واحدهای فرهنگی از جمله مساجد، کتابخانه‌ها، فرهنگسراها و خانه‌های فرهنگ در سطح شهر مشهد مقدس انجام گرفته است. با توجه به نتایج به‌دست‌آمده از این پژوهش؛ لزوم ساماندهی مراکز فرهنگی در محدوده مورد مطالعه ضروری به نظر رسید، بدین منظور با استفاده از تحلیل تخصیص مکان، مساحت، محدوده و جمعیت خارج از شعاع عملکردی واحدهای فرهنگی مشخص شده‌اند.

لشگری (۱۳۹۵)، او در «کتاب اصول و مبانی جغرافیای فرهنگی با تأکید بر جغرافیای فرهنگی ایران»، دانش جغرافیای فرهنگی را در صدد شناخت فرهنگ و فضای جغرافیایی و تعامل این دو حوزه می‌داند. در این کتاب علاوه بر تبیین رابطه متقابل فرهنگ و محیط، به نحوه پراکندگی نمادها، فرایندها، چشم‌اندازها و هنجارهای فرهنگی در فضای جغرافیایی در ایران توجه ویژه‌ای شده است و استدلال می‌کند که فرهنگ حاکم بر ملت ایران هم از محیط جغرافیایی سرزمین ایران تأثیر پذیرفته و هم بر آن اثرگذار بوده است.

قطبی جشوقانی (۱۳۹۷)، «کتاب آمایش سرزمینی استان اصفهان همراه با چشم‌انداز توسعه فرهنگی استان» ضمن پرداختن به ضرورت‌های آمایش سرزمینی استان اصفهان، توسعه فرهنگی استان را منوط به آمایش درست سرزمینی می‌داند و چشم‌انداز توسعه فرهنگی استان را مبتنی بر آمایش سرزمینی، ترسیم می‌کند.

نقاط افتراق: در مقایسه با سایر پژوهش‌ها این پژوهش با رویکرد آینده‌پژوهی انجام شده و ضمن داشتن نوآوری روشی به‌صورت آمیخته به تعیین ابعاد و مؤلفه‌های اولویت‌دار فرهنگی در مساجد در بازه زمانی بیست‌ساله به پژوهش می‌پردازد که تاکنون چنین پژوهش انجام نشده است.

نقاط اشتراک: پژوهش‌های مشابهی با رویکرد فرهنگی و آمایش فرهنگی در سطح استانی انجام شده است.

۳. روش‌شناسی تحقیق

روش تحقیق، شامل تجزیه و تحلیل مطالعات میدانی در دو بخش است: بخش اول: بررسی و تحلیل فازهای مطالعات کتابخانه‌ای-اسنادی به همراه تحلیل نظرات پرسش‌نامه‌های اخذ شده با جامعه آماری ۱۱۷ نفر خبره. بخش دوم: تحلیل مکانی مؤلفه فرهنگی مساجد کشور برای دستیابی به الگویی مناسب برای آمایش امور فرهنگی کشور است.

۳-۱. تجزیه و تحلیل یافته‌های بخش اول (مطالعات کتابخانه‌ای-پرسش‌نامه‌ای)

ابتدا با تدوین پرسش‌نامه مبتنی بر ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌ها، بررسی و سنجش روایی و پایایی پرسش‌نامه‌های تحقیق با نظر خبرگان اقدام شده است و در ادامه با روش دلفی (خبرگانی) تحلیل آماری داده‌های ابعاد آموزشی، تبلیغی و پژوهشی و شاخص‌های عدالت توزیعی، تعادل بخشی و جمعیت با اخذ نظر ۱۱۷ نفر جامعه آماری (خبرگان و صاحب‌نظران) و تحلیل نظرات ایشان به کمک نرم‌افزار SPSS انجام شده است.

۳-۲. تجزیه و تحلیل یافته‌های بخش دوم (تحلیل فضایی)

تجزیه و تحلیل‌های فضایی شامل عملیاتی است که ترتیب مکانی اطلاعات را در یک یا چند لایه اطلاعاتی بررسی می‌کند و چنین عملیاتی را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: عملیاتی که مربوط به ارتباط‌های بین موقعیت‌ها می‌شوند و عملیاتی که ویژگی‌های محلی و همسایگی‌ها را مورد بررسی قرار می‌دهند (استار و همکاران، ۱۳۷۷: ۱۵۲). گفتنی است فرق تحلیل فضایی با تجزیه و تحلیل آماری داده‌ها در این است که در تجزیه و تحلیل توصیفی فقط آمار و تعداد و میانگین مشخص می‌شود؛ ولی در تحلیل فضایی^۱ علاوه بر آمار توصیفی، آمار مکانی داده‌ها نیز بیان می‌شود. به این معنا که مثلاً در خصوص مساجد، علاوه بر تعداد آن‌ها،

1. Spatial Statistics

مکان بیشترین و کمترین تجمع آن‌ها را نیز نشان می‌دهد. در ادامه هرکدام از مؤلفه‌های مورد مطالعه با همین توصیف مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۳-۳. خودهمبستگی فضایی

خودهمبستگی فضایی به تحلیل این مسئله می‌پردازد که اگر یک سیستم منطقه‌ای را در نظر بگیریم، وجود یک متغیر در یک منطقه بر وجود همان متغیر در مناطق هم‌جوار منطقه مورد نظر چه تأثیری دارد. اگر تأثیر مثبت باشد، یعنی حضور آن متغیر در یک منطقه سبب شود که در مناطق هم‌جوار آن نیز مقدار آن متغیر بیشتر شود؛ اما اگر برعکس وجود آن متغیر تأثیری منفی بر وجود آن در مناطق هم‌جوار داشته باشد، یعنی سبب کاهش مقادیر آن در مناطق همسایه شود، به خودهمبستگی فضایی منفی تعبیر می‌شود و در صورتی که تأثیر خاصی نداشته باشد، به عدم خودهمبستگی فضایی تفسیر می‌شود (راهنما و همکاران، ۱۳۸۵: ۱۳).

فرض کنید تعدادی عوارض جغرافیایی با خصیصه مشخصی را در دست داریم، ابزار شاخص موران در ARC GIS نشان می‌دهد که الگوی پراکنش این عوارض با در نظر گرفتن مقادیر خصیصه مورد مطالعه از الگوی خوشه‌ای و یا پراکنده برخوردار است. نتایج حاصله از این تحلیل نشان می‌دهد که آیا مساجد به صورت تصادفی، پراکنده و یا خوشه‌ای در فضا توزیع شده‌اند؟ با محاسبه شاخص موران، و با استفاده از امتیاز استاندارد Z و P-Value به ارزیابی و معنادار بودن شاخص محاسبه شده می‌پردازد (عسکری، ۱۳۹۰: ۶۱).

شاخص موران (I) از رابطه زیر محاسبه می‌شود:

$$I = \frac{n}{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2} \frac{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n w_{ij} (y_i - \bar{y})(y_j - \bar{y})}{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n w_{ij}}$$

که در آن n تعداد محدوده‌های، مقدار $\bar{y}$ متوسط درصد رخدادهای نسبت به مساحت محدوده‌ها، y_i مساحت محدوده i، y_j مساحت محدوده j، w_{ij} ماتریس وزن مکانی است. این معادله را می‌توان تکه‌تکه کرد. بخش مهم معادله، صورت کسر دوم است که این صورت کسر در بالای این بخش است (بیرانوند و همکاران، ۱۳۹۲: ۶۵۰).

۴. اندازه‌گیری توزیع جغرافیایی

۴-۱. توزیع جهت‌دار

توزیع جهت‌دار میزان فشردگی و یا تمرکز عوارض از میانگین جغرافیایی آن‌ها را اندازه‌گیری کرده و نشان می‌دهد که آیا توزیع داده‌ها از نوعی جهت‌گیری برخوردار است یا خیر؟ (آیا عوارض نسبت به یک نقطه مشخص در جهت معینی کشیده شده‌اند؟) (عسکری، ۱۳۹۰: ۸۹). به‌طور کلی بسیاری از عوارض و پدیده‌ها به‌گونه‌ای در فضا توزیع شده‌اند که می‌توان برای آن‌ها یک جهت تعیین کرد و از حالت دایره‌ای تبعیت نمی‌کنند. در چنین شرایطی برای تعیین میزان جهت‌دار بودن پدیده‌ها می‌توان مقادیر پراش واریانس محورهای x و y به‌طور جداگانه و مستقل محاسبه کرد. نتیجه‌ای که از به‌کارگیری این ابزار حاصل می‌شود یک نقشه پلیگونی است که به‌صورت نمایشی جهت توزیع پدیده‌ها را فضایی ارائه می‌کنند. همچنین در جدول اطلاعاتی این ابزار میزان جهت‌دار بودن پدیده‌ها مشخص شده و بیضی انحراف استاندارد به‌صورت زیر محاسبه می‌شود:

$$SDE_x = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{X})^2}{n}}$$
$$SDE_y = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{Y})^2}{n}}$$

۴-۲. تحلیل خوشه فضایی چندفاصله‌ای

تحلیل خوشه فضایی چندفاصله‌ای که به تابع K ریپلی نیز مشهور است، این تابع وضعیت خوشه‌بندی فضایی یا پدیده‌ها در فواصل مختلف جغرافیایی نشان می‌دهد (همان: ۵). این تابع نشان می‌دهد که وضعیت خوشه‌بندی پدیده‌ها در فواصل مختلف جغرافیایی چگونه است.

$$L(d) = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1, j \neq i}^n K(i, j)}{n(n-1)}}$$

هرچه منحنی نتایج مشاهده شده بالاتر از منحنی نتایج مورد انتظار باشد، به معنای آن است که مشاهدات در آن فاصله خوشه‌بندی شده‌اند. برعکس هرچه منحنی نتایج مشاهده

شده پایین‌تر از منحنی نتایج مورد انتظار باشد، در آن صورت داده‌ها در آن فاصله از هم پراکنده‌تر هستند.

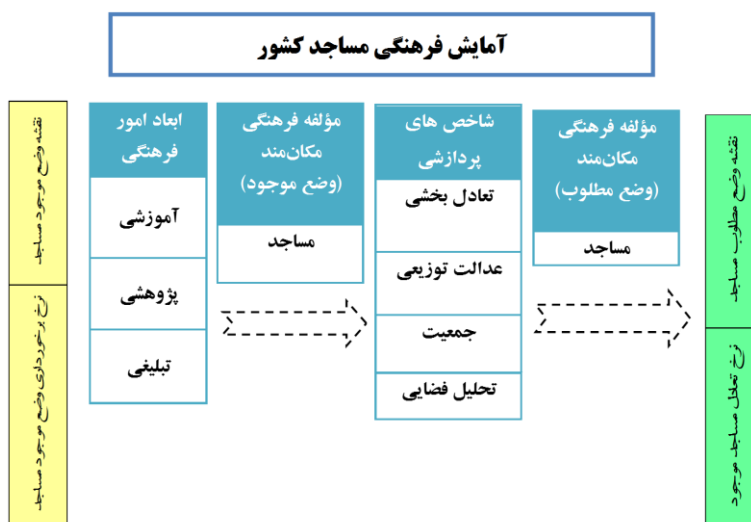
۳-۴. تحلیل لکه‌های داغ

تحلیل لکه‌های داغ^۱ آماره گتیس-ارد جی^۲ را برای کلیه عوارض موجود در داده‌ها محاسبه می‌کند. امتیاز Z محاسبه شده نشان می‌دهند که در کجای داده‌ها مقادیر زیاد و یا کم خوشه‌بندی شده‌اند. این تابع در حقیقت به هر عارضه در چهارچوب عوارضی که در همسایگی‌اش قرار دارند نگاه می‌کند. اگر عارضه‌ای مقادیر بالا داشته باشد، جالب و مهم است ولی به تنهایی ممکن است یک لکه داغ معنادار از نظر آماری نباشد. برای این‌که یک عارضه، لکه داغ تلقی شود و از نظر آماری معنادار نیز باشد، باید هم خودش و هم عوارضی که در همسایگی‌اش قرار دارند، دارای مقادیر بالا باشند. جمع محلی^۳ یک عارضه و همسایگانش به‌طور نسبی با جمع کل عارضه‌ها مقایسه می‌شود. زمانی که جمع محلی به‌طور زیاد و غیرمنتظره‌ای از جمع محلی مورد انتظار بیشتر باشد و اختلاف به اندازه‌ای باشد که نتوان آن را در نتیجه تصادف دانست، در نتیجه امتیاز Z به دست خواهد آمد. آماره گتیس-ارد جی به‌صورت زیر محاسبه می‌شود:

$$G_i = \frac{\sum_{j=1}^n w_{i,j} x_j - \bar{X} \sum_{j=1}^n w_{i,j}}{S \sqrt{\frac{n \sum_{j=1}^n w_{i,j}^2 - (\sum_{j=1}^n w_{i,j})^2}{n-1}}}$$

1. Hot Spot Analysis
2. Getis-Ord Gi
3. Local Sum

الگوی مفهومی

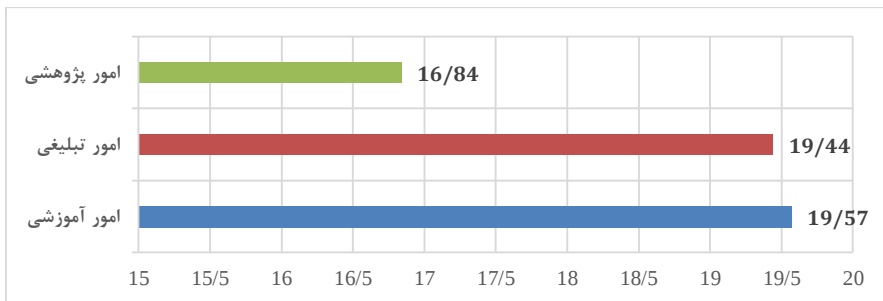
شکل ۱: الگوی مفهومی پژوهش

۵. یافته‌ها و تجزیه و تحلیل تحقیق

در بخش کمی پژوهش حاضر پس از تکمیل ۱۱۷ پرسش‌نامه‌ها، نسبت به تحلیل آن در نرم‌افزار آماری SPSS اقدام شد. در داده‌پردازی از مباحث توصیفی و استنباط آماری استفاده شده است. آماره‌های توصیفی شامل جداول فراوانی و درصد در خصوص متغیرهایی از قبیل عنوان مسئولیت، سابقه فعالیت فرهنگی و میزان تحصیلات و در ادامه توزیع درصدی ابعاد، شاخص‌ها و مؤلفه‌های طراحی الگوی آمایش امور فرهنگی کشور است. همچنین برای ارائه و مقایسه میانگین وزن داده شده به هر یک از ابعاد، شاخص‌ها و مؤلفه‌ها، از شاخص‌های مرکزی و پراکندگی، همچون حداقل، حداکثر، میانگین و انحراف معیار استفاده شده است. توزیع نسبی پاسخ‌گویان سؤالات پژوهش برحسب عنوان مسئولیت آن‌ها نشان می‌دهد که حدود ۹/۵ درصد معاون، ۶ درصد جانشین، ۳۰ درصد مدیر، حدود ۵۱ درصد کارشناس و حدود ۳ درصد نیز استاد دانشگاه بودند. بنابراین نیمی از پاسخ‌گویان کارشناس بوده‌اند. توزیع پاسخ‌گویان برحسب سابقه فعالیت فرهنگی آن‌ها نشانگر آن است که حدود ۳۷ درصد آن‌ها

سابقه فعالیت فرهنگی خود را کمتر از ۱۰ سال، ۲۲/۵ درصد ۱۰ تا ۱۵ سال، حدود ۱۴ درصد ۱۵ تا ۲۰ سال و حدود ۲۶ درصد بیشتر از ۲۰ سال اعلام کرده‌اند. بنابراین حدود ۶۰ درصد پاسخ‌گویان دارای سابقه فعالیت فرهنگی بیشتر از ۱۰ سال بودند. حدود ۷ درصد پاسخ‌گویان سؤالات پژوهش دارای تحصیلات فوق‌دیپلم، ۳۵ درصد کارشناسی، حدود ۳۹ درصد کارشناسی ارشد و حدود ۱۹ درصد نیز دارای تحصیلات دکتری بودند. در مجموع حدود ۵۸ درصد پاسخ‌گویان دارای تحصیلات تکمیلی بودند.

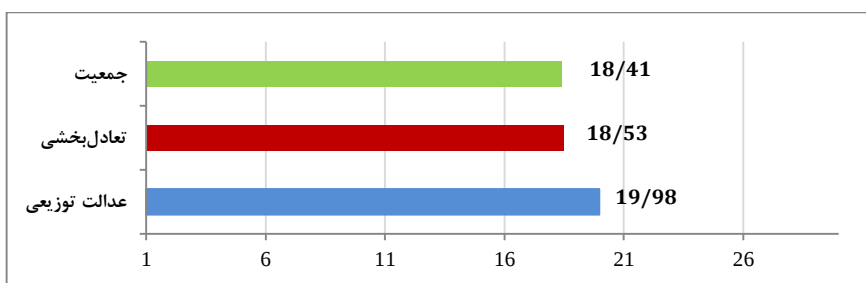
در پاسخ به این پرسش که «به چه میزان با این بعد برای الگوی آمایش امور فرهنگی مساجد کشور موافقت؟» حدود ۸۹ درصد پاسخ‌گویان با امور آموزشی، حدود ۷۵ درصد پاسخ‌گویان با امور پژوهشی و ۸۶/۵ درصد پاسخ‌گویان نیز با امور تبلیغی برای طراحی الگوی آمایش امور فرهنگی مساجد کشور موافق و کاملاً موافق هستند. میانگین وزنی امور آموزشی (۱۹/۵۷) از نظر پاسخ‌گویان بیشتر از دو بُعد امور تبلیغی (۱۹/۴۴) و امور پژوهشی (۱۶/۸۴) بوده است. بنابراین برای طراحی الگوی آمایش امور فرهنگی کشور نیاز است به ترتیب به ابعاد آموزشی، تبلیغی و پژوهشی توجه شود.

نمودار ۱: میانگین وزنی محاسبه شده برای هر یک از ابعاد الگوی آمایش امور فرهنگی کشور

بررسی وزن اختصاصی هر یک از شاخص‌ها برای الگوی آمایش امور فرهنگی کشور نشان می‌دهد که از نظر پاسخ‌گویان، وزن عدالت توزیعی بیشتر از دو شاخص دیگر است، به‌طوری‌که ۵۴/۵ درصد پاسخ‌گویان به عدالت توزیعی نمره ۵ اختصاص داده‌اند. شاخص

جمعیت در رتبه دوم و شاخص تعادل بخشی برای الگوی آمایش امور فرهنگی کشور در ردیف سوم قرار دارد. بر اساس نتایج به دست آمده، حداقل میانگین وزنی هر یک از شاخص‌ها ۱ و حداکثر میانگین ۲۵ نمره بوده است. میانگین وزنی شاخص عدالت توزیعی (۱۹/۹۸) از نظر پاسخ‌گویان، بیشتر از دو شاخص تعادل بخشی (۱۸/۵۳) و جمعیت (۱۸/۴۱) بوده است. بنابراین برای الگوی آمایش امور فرهنگی مساجد کشور نیاز است به ترتیب به شاخص‌های عدالت توزیعی، تعادل بخشی و جمعیت توجه شود.

نمودار ۲: میانگین وزنی محاسبه شده برای هر یک از شاخص‌های الگوی آمایش

امور فرهنگی مساجد کشور

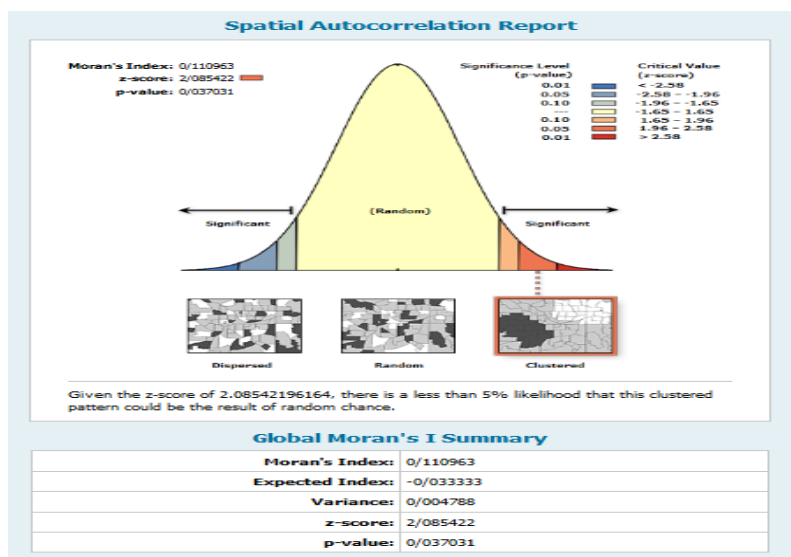
از پاسخ‌گویان پرسیده شد: «به نظر شما کدام بُعد این مؤلفه پرننگ‌تر است؟». در پاسخ به این سؤال، پاسخ‌گویان، بُعد تبلیغی مسجد را بیشتر از دو بُعد آموزشی و پژوهشی ارزیابی کرده‌اند. همچنین از پاسخ‌گویان خواسته شد که به هر یک از مؤلفه‌های طراحی الگوی آمایش امور فرهنگی کشور، وزنی از ۱ تا ۵ اختصاص بدهند. بررسی وزن‌های اختصاص یافته نشان می‌دهد که حدود ۶۲ درصد پاسخ‌گویان به مسجد، حدود ۴۱ درصد است.

۶. نقشه وضع موجود و نرخ تعادل مساجد استان‌های کشور

۶-۱. خودهمبستگی مکانی

برای کاربرد شاخص موران جهت تحلیل توزیع فضایی مساجد در کشور، ابتدا توزیع فضایی بر روی نقشه استان‌های کشور مشخص شده و سپس با استفاده از متغیر تعداد مساجد در سطح استان به عنوان شاخص وزنی wij در نرم‌افزار ARCGIS به این شرح محاسبه شد:

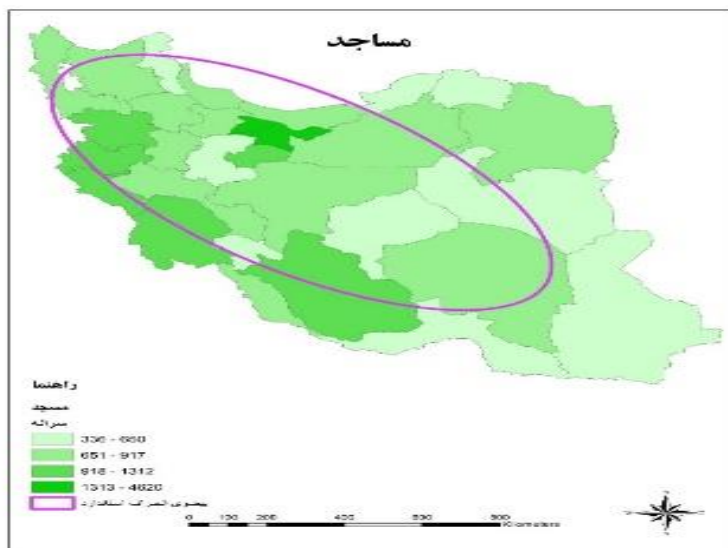
مقدار شاخص موران و Z-Score برای مساجد کشور محاسبه و جهت وجود میزان همبستگی فضایی و نحوه توزیع عادلانه/ ناعادلانه بهره گرفته شد. همچنین از مقدار p-value که بیانگر معنی‌دار بودن و یا بدون معنی‌داری این شاخص است و ضریب z جهت بررسی خوشه‌ای / ناخوشه بودن این مؤلفه فرهنگی استفاده شد. شکل زیر خروجی تابع موران است که خوشه‌ای بودن مساجد را بیان می‌کند.

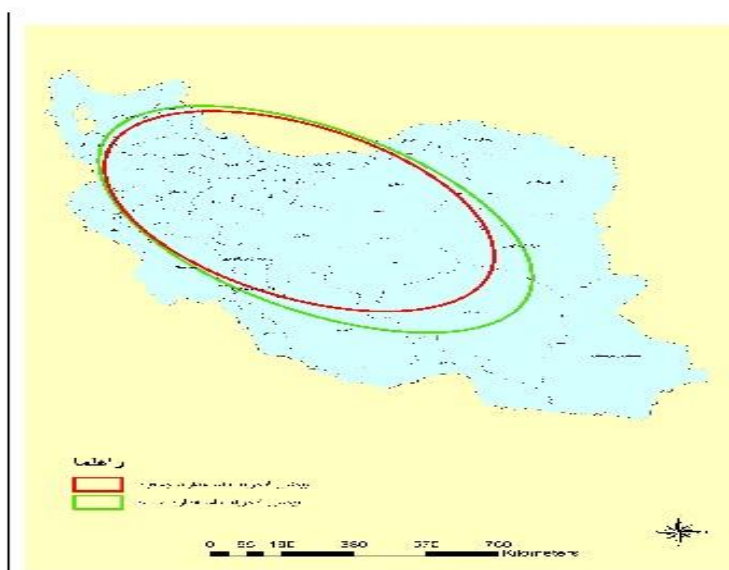
شکل ۲: خروجی تابع موران مشتمل بر خوشه‌ای بودن مساجد

۲-۶. بیضوی انحراف استاندارد

تحلیل بیضی انحراف استاندارد مکانی برای مساجد و همچنین جمعیت در مقایسه میزان انطباق بیضی انحراف استاندارد مسجد با جمعیت به شرح زیر محاسبه و مشخص گردید.

شکل ۳: نقشه بیضوی انحراف استاندارد مساجد کشور

شکل ۴: نقشه مقایسه میزان انطباق بیضی انحراف استاندارد مساجد با جمعیت

۶-۳. تحلیل وضع موجود و آمایش مکانی مساجد کشور در مقیاس استانی

در این بخش بر اساس تعداد مساجد در هر استان در سال ۱۳۹۵ و جمعیت سال ۱۳۹۵ نسبت به برآورد سرانه اقدام گردید و سپس بر همین اساس وضعیت هر استان نسبت به سرانه میانگین مساجد بررسی شد.

۶-۳-۱. خوشه و ناخوشه^۱

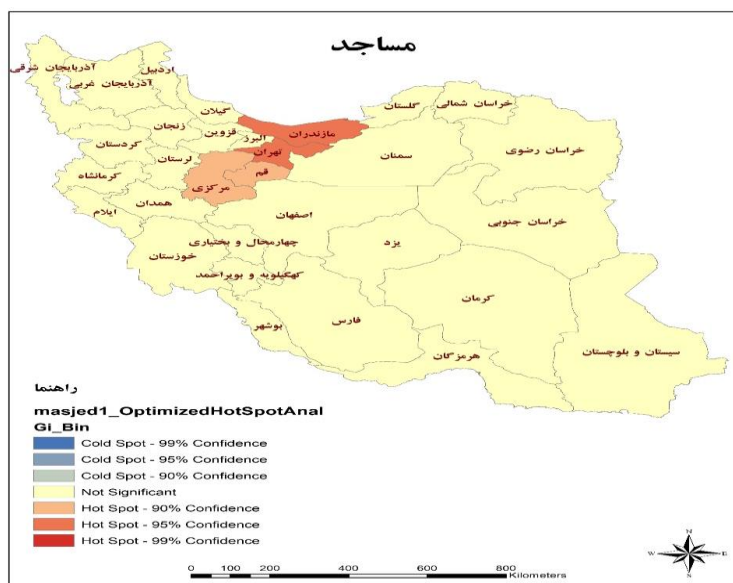
جهت بررسی استان‌های مختلف نسبت به استان‌های هم‌جوار در چه وضعیتی قرار دارند یا به عبارت دیگر آیا پراکندگی مساجد در محلات مجاور به صورت همگون هست یا نه می‌توان این تحلیل استفاده کرد. این تحلیل نشان می‌دهد که استان‌هایی که در همسایگی یکدیگر قرار دارند نسبت به هم از نظر تعداد مسجد در چه وضعی قرار دارند. نقشه زیر نشان می‌دهد که استان‌های تهران و البرز دو استانی هستند که در مجاورت یکدیگر قرار داشته و نسبت به دیگر استان‌ها یک خوشه از high-low تشکیل داده‌اند؛ در بقیه استان‌ها هم مدل معناداری حاکم نیست و استان‌ها با یکدیگر متفاوت هستند.

۶-۳-۲. لکه داغ^۲

در این تحلیل همانند تحلیل خوشه نشان‌دهنده وضعیت تعداد مسجد در استان‌های مجاور است که بیانگر این است که کدام یک از استان‌ها علاوه بر این که خود استان دارای کمبود مساجد هست استان‌های اطراف آن این کمبود را دارند. در نقشه زیر مشخص است که بیشترین کمبودها در استان‌های تهران و البرز است با تشکیل لکه داغ ۹۹ درصد و استان‌های قم و مرکزی از بهره‌مندی کمتری برخوردار هستند و به اصطلاح این دو استان دارای لکه داغ ۹۰ درصدی هستند؛ در استان‌های دیگر داده‌ها گسسته و پراکنده هستند و از نظر تعداد مسجد در وضعیت خوبی قرار دارند و هیچ‌گونه خودهمبستگی در بین آن‌ها وجود ندارد.

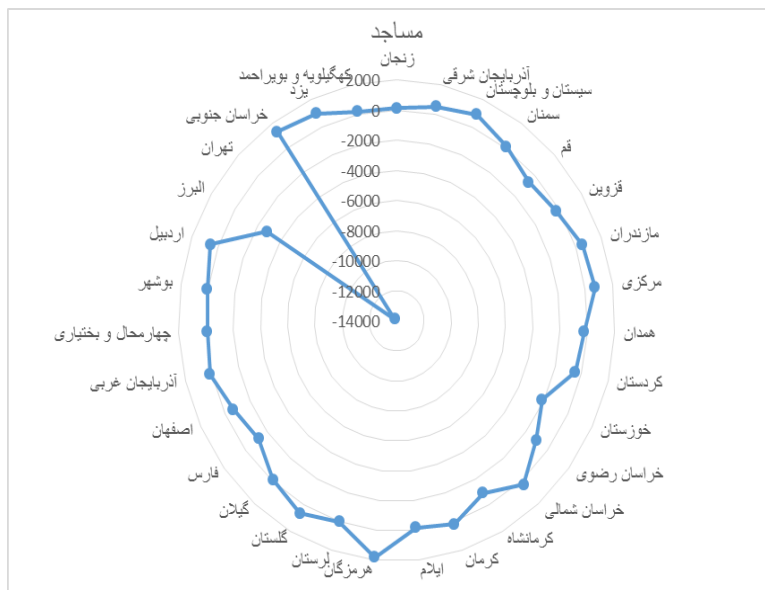
1. Cluster and outlier

2. Hot spot

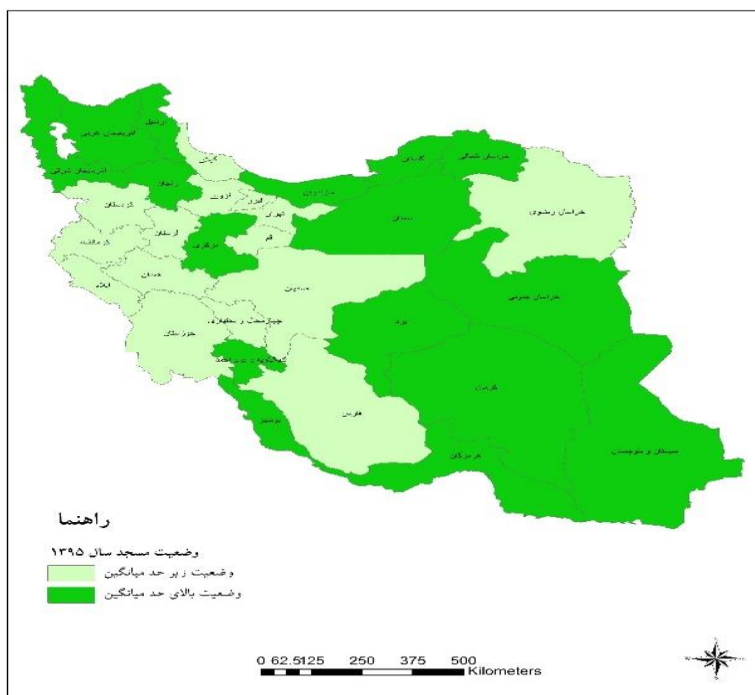
شکل ۵: نقشه وضعیت تعداد مسجد در استان‌های مجاور کشور

بر اساس محاسبات انجام شده میانگین سرانه مساجد برای کل ۳۱ استان کشور ۱۰۳۰ نفر است؛ بدین معنی که به‌طور میانگین به ازای هر ۱۰۳۰ نفر یک مسجد وجود دارد؛ اما با توجه به رشد جمعیت در استان‌های البرز و تهران در صورتی که این دو استان در محاسبه سرانه در نظر گرفته نشود به‌طور میانگین در کل کشور به ازای هر ۷۹۴ نفر یک مسجد وجود دارد. بر اساس محاسبه انجام شده در سال ۱۳۹۵ تعداد ۱۵ استان کشور شامل استان‌های اصفهان، چهارمحال و بختیاری، فارس، خوزستان، ایلام، همدان، کرمانشاه، کردستان، لرستان، قزوین، گیلان، خراسان رضوی، قم، البرز و تهران زیر خط میانگین سرانه مسجد کشور قرار دارند و ۱۶ استان کشور شامل آذربایجان شرقی و غربی، اردبیل، زنجان، مرکزی، مازندران، گلستان، خراسان شمالی، خراسان جنوبی، سمنان، یزد، کرمان، هرمزگان، سیستان و بلوچستان، کهگیلویه و بویر احمد و بوشهر بالای خط میانگین سرانه کشوری قرار دارند.

نمودار ۳: توزیع مکانی مساجد بر حسب استان

با بررسی و تحلیل آمارهای موجود میزان سرانه مسجد در هر استان به دست آمد و سپس برای بررسی میزان برخورداری هر استان نسبت به سرانه میانگین کشور سرانه هر استان از سرانه متوسط کشور کسر و میزان برخورداری هر استان مشخص شد. به عنوان مثال در استان زنجان به ازای هر ۷۲۵ نفر یک مسجد وجود دارد که نسبت به متوسط سرانه کشوری که به ازای هر ۷۹۴ نفر یک مسجد است، وضعیت بهتری دارد و تعداد ۶۸ مسجد بالاتر از حد سرانه کشور را داراست. این بدان معنا است که هنوز این استان با افزایش جمعیتی معادل ۵۳۹۹۳ نفر نیز با کمبود مسجد مواجه نخواهد بود.

شکل ۶: نقشه توزیع مکانی مساجد سال ۱۳۹۵ بر حسب استان

جدول ۱: آمارهای موجود میزان سرانه مسجد به تفکیک هر استان

نام استان	تعداد مسجد	وزن کلی استان	جمعیت ۱۳۹۵	میزان بهره‌مندی
خراسان جنوبی	۲۲۸۸	۶۳۲۰۹	۷۶۸۸۹۸	۸۲
یزد	۲۴۲۹	۷۶۳۲۹	۱۱۳۸۵۳۳	۶۷
هرمزگان	۴۰۱۷	۱۰۶۹۷۲	۱۷۷۶۴۱۵	۶۰
کهگیلویه و بویراحمد	۱۰۹۷	۳۷۶۵۹	۷۱۳۰۵۲	۵۳
اردبیل	۲۱۷۸	۶۵۸۴۰	۱۲۷۰۴۲۰	۵۲
مرکزی	۲۵۱۷	۷۱۷۰۲	۱۴۲۹۴۷۵	۵۰
گلستان	۲۹۹۳	۹۰۷۷۸	۱۸۶۸۸۱۹	۴۹
خراسان شمالی	۱۴۱۳	۴۰۹۶۷	۸۶۳۰۹۲	۴۷

نام استان	تعداد مسجد	وزن کلی استان	جمعیت ۱۳۹۵	میزان بهره‌مندی
سمنان	۹۹۸	۳۳۰۹۶	۷۰۲۳۶۰	۴۷
مازندران	۴۶۶۸	۱۴۷۷۶۳	۳۲۸۳۵۸۲	۴۵
سیستان و بلوچستان	۴۴۱۸	۱۱۸۶۶۲	۲۷۷۵۰۱۴	۴۳
آذربایجان شرقی	۵۴۵۷	۱۶۱۳۹۷	۳۹۰۹۶۵۲	۴۱
زنجان	۱۴۵۷	۴۳۰۰۶	۱۰۵۷۴۶۱	۴۱
بوشهر	۱۵۲۶	۴۶۵۰۴	۱۱۶۳۴۰۰	۴۰
گیلان	۳۰۹۱	۹۹۵۸۵	۲۵۳۰۶۹۶	۳۹
کرمان	۴۱۵۲	۱۲۲۵۸۸	۳۱۶۴۷۱۸	۳۹
چهارمحال و بختیاری	۱۰۹۷	۳۶۱۱۲	۹۴۷۷۶۳	۳۸
اصفهان	۵۷۹۵	۱۹۴۰۷۸	۵۱۲۰۸۵۰	۳۸
آذربایجان غربی	۴۲۵۷	۱۲۰۳۱۳	۳۲۶۵۲۱۹	۳۷
لرستان	۲۲۰۵	۶۳۲۸۶	۱۷۶۰۶۴۹	۳۶
ایلام	۵۴۷	۱۹۸۷۸	۵۸۰۱۵۸	۳۴
قم	۹۸۵	۴۴۲۵۲	۱۲۹۲۲۸۳	۳۴
همدان	۱۹۵۲	۵۸۵۳۵	۱۷۳۸۲۳۴	۳۴
خراسان رضوی	۷۰۷۷	۲۱۵۱۰۵	۶۴۳۴۵۰۱	۳۳
قزوین	۱۳۸۹	۴۱۸۹۸	۱۲۷۳۷۶۱	۳۳
کردستان	۱۵۴۳	۵۲۰۸۴	۱۶۰۳۰۱۱	۳۲
فارس	۴۹۰۱	۱۵۴۵۱۱	۴۸۵۱۲۷۴	۳۲
خوزستان	۳۸۱۶	۱۲۰۱۰۴	۴۷۱۰۵۰۹	۲۵
کرمانشاه	۱۵۴۱	۴۹۵۱۱	۱۹۵۲۴۳۴	۲۵
تهران	۲۸۷۲	۲۱۷۲۸۹	۱۳۲۶۷۶۳۷	۱۶
البرز	۶۳۲	۳۵۵۷۰	۲۷۱۲۴۰۰	۱۳

۷. تحلیل وضع مطلوب و آمایش مکانی مساجد کشور در مقیاس استانی

به منظور تهیه نقشه آمایش مساجد استان‌های کشور ابتدا مدل‌های پیش‌بینی برآورد جمعیت مورد بررسی قرار گرفت و بر اساس مدل پیش‌بینی مرکز آمار ایران، جمعیت سال ۱۴۱۵ انتخاب شد و سپس سرانه مسجد بر اساس جمعیت پیش‌بینی شده ۱۴۱۵ هر استان محاسبه گردید. نتایج نشان می‌دهد میانگین نفر مسجد برای سال ۱۴۱۵ بدون در نظر گرفتن استان البرز و تهران برابر ۹۳۷ خواهد بود. برای حفظ شرایط وضع موجود توزیع مساجد در استان‌های کشور، سرانه هر یک از استان‌ها از سرانه میانگین سال ۱۳۹۵ کسر گردید تا وضعیت استان‌ها به لحاظ کمبود تعداد مساجد مشخص شود. در بین استان‌های کشور دو استان البرز و تهران به دلیل تجمع جمعیت وضعیت مطلوبی ندارند؛ به‌طوری‌که سرانه استان تهران نسبت به سرانه کشوری دارای اختلاف بسیار زیاد بوده و با وضعیت موجود برای حدود ۳,۰۳۰,۰۰۰ نفر نیاز به احداث مسجد است و برای استان البرز حدود ۲,۷۰۰,۰۰۰ نفر با کمبود مسجد مواجه هستند. برای این‌که این دو استان به وضعیت مطلوب یعنی سرانه کل کشور برسند نیاز هست برای استان تهران حدود ۳۸۲۶ مسجد و برای استان البرز حدود ۳۴۹۸ مسجد دیگر ساخته شود.

جدول ۲: آمایش مکانی سرانه مساجد کشور در مقیاس استانی

نام استان	تعداد مسجد	سرانه ۱۳۹۵	وضعیت ۱۳۹۵	کمبود ۱۳۹۵	سرانه ۱۴۱۵	وضعیت ۱۴۱۵	کمبود ۱۴۱۵
زنجان	1457	726	125	0	839	-82	82
آذربایجان شرقی	5457	716	535	0	807	-89	89

نام استان	تعداد مسجد	سرانه ۱۳۹۵	وضعیت ۱۳۹۵	کمبود ۱۳۹۵	سرانه ۱۴۱۵	وضعیت ۱۴۱۵	کمبود ۱۴۱۵
سیستان و بلوچستان	4418	628	925	0	949	-859	859
سمنان	998	704	114	0	989	-244	244
قم	985	1312	-642	642	1769	-1208	1208
قزوین	1389	917	-214	214	1084	-506	506
مازندران	4668	703	534	0	781	81	0
مرکزی	2517	568	718	0	623	543	0
همدان	1952	890	-236	236	930	-333	333
کردستان	1543	1039	-475	475	1207	-801	801

نام استان	تعداد مسجد	سرانه ۱۳۹۵	وضعیت ۱۳۹۵	کمبود ۱۳۹۵	سرانه ۱۴۱۵	وضعیت ۱۴۱۵	کمبود ۱۴۱۵
خوزستان	3816	1234	-2114	2114	1422	-3015	3015
خراسان رضوی	7077	909	-1023	1023	1164	-3292	3292
خراسان شمالی	1413	611	326	0	658	242	0
کرمانشاه	1541	1267	-917	917	1321	-1022	1022
کرمان	4152	762	168	0	934	-729	729
ایلام	547	1061	-183	183	1157	-250	250
هرمزگان	4017	442	1781	0	632	823	0
لرستان	2205	798	-11	11	820	-72	72

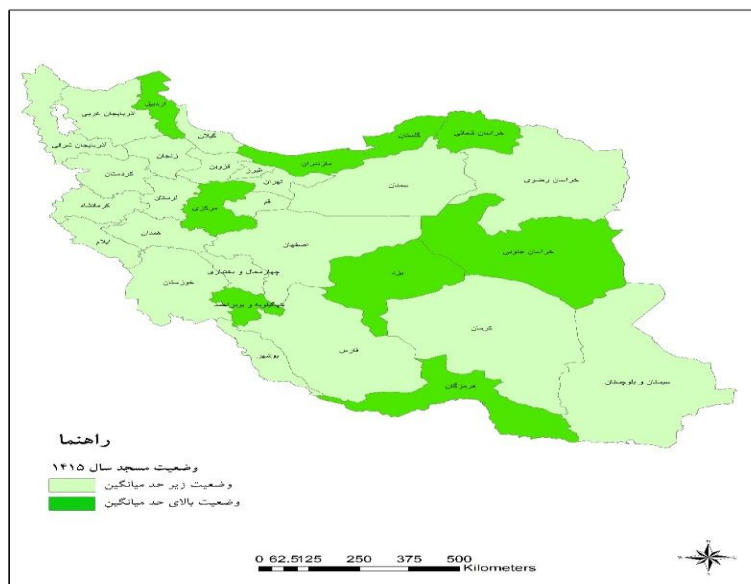
نام استان	تعداد مسجد	سرانه ۱۳۹۵	وضعیت ۱۳۹۵	کمبود ۱۳۹۵	سرانه ۱۴۱۵	وضعیت ۱۴۱۵	کمبود ۱۴۱۵
گلستان	2993	624	640	0	753	156	0
گیلان	3091	819	-95	95	842	-187	187
فارس	4901	990	-1206	1206	1113	-1965	1965
اصفهان	5795	884	-651	651	1008	-1557	1557
آذربایجان غربی	4257	767	147	0	917	-658	658
چهارمحال و بختیاری	1097	864	-96	96	982	-259	259
بوشهر	1526	762	61	0	997	-389	389
اردبیل	2178	583	579	0	620	479	0

نام استان	تعداد مسجد	سرانه ۱۳۹۵	وضعیت ۱۳۹۵	کمبود ۱۳۹۵	سرانه ۱۴۱۵	وضعیت ۱۴۱۵	کمبود ۱۴۱۵
البرز	632	4292	-2783	2783	5631	-3848	3848
تهران	2872	4620	- 13830	13830	5521	- 17087	17087
خراسان جنوبی	2288	336	1320	0	437	1030	0
یزد	2429	469	996	0	646	454	0
کهگیلویه و بویراحمد	1097	650	199	0	789	8	0
جمع	85308	794		24477			38451

نتایج نشان می‌دهد در سال هدف یعنی سال ۱۴۱۵ تعداد ۲۲ استان شامل استان‌های قزوین، زنجان، سمنان، بوشهر آذربایجان شرقی و غربی، بوشهر، اصفهان، چهارمحال و بختیاری، فارس، خوزستان، ایلام، همدان، کرمانشاه، کردستان، لرستان، قزوین، گیلان، خراسان رضوی، قم، البرز و تهران با کمبود مسجد مواجه خواهند بود؛ همچنین بر اساس این نتایج استان تهران با بیشترین کمبود مسجد و استان آذربایجان شرقی کمترین نیاز به

مسجد را خواهد داشت. در خصوص استان‌های برخوردار از واحد فرهنگی مسجد، در صورت حفظ شرایط موجود و عدم ساخت مسجد جدید با مشکل مواجه نخواهند بود. به‌عنوان مثال استان خراسان جنوبی در سال ۱۴۱۵ با ظرفیت سرانه میانگین ۷۹۴ نفر به ازای هر مسجد، هنوز برای ۱,۱۶۰,۰۰۰ نفر دیگر مسجد وجود دارد.

شکل ۷: نقشه آمایش توزیع مکانی مساجد سال ۱۴۱۵ بر حسب استان

به‌طورکلی در سال ۱۳۹۵ جهت رسیدن به نرخ میانگین مساجد کشوری برای کل استان‌های کشور نیاز به احداث ۲۴۴۷۷ مسجد است. که عمده این نیاز، مربوط به استان‌های البرز و تهران است. همچنین در سال هدف ۱۴۱۵ با توجه به جمعیت برآوردی برای حفظ سرانه موجود نیاز به احداث ۳۸۴۵۱ مسجد دیگر خواهد بود.

۸. نتیجه گیری و پیشنهاد

با استفاده از تحلیل فضایی (مکانی)، میزان همبستگی یا عدم همبستگی فضایی مساجد در سطح استان‌ها مورد ارزیابی قرار گرفت که این ارزیابی بیانگر توزیع عادلانه یا ناعادلانه در کشور است.

میزان پراکندگی و میزان خودهمبستگی به وضوح مورد ارزیابی قرار گرفت و سرانه دسترسی مورد ارزیابی به تفکیک استان‌ها مشخص شده است. با بررسی و تحلیل آمارهای موجود میزان سرانه در هر استان به دست آمد و سپس برای بررسی میزان برخورداری هر استان نسبت به سرانه میانگین کشور سرانه هر استان از سرانه متوسط کشور کسر و میزان برخورداری هر استان از مساجد مشخص شد. نتایج نهایی به دست آمده از تحلیل‌های شاخص موران، بیضی انحراف استاندارد، خوشه و ناخوشه و لکه داغ برای مساجد به شرح زیر است: مقدار شاخص موران برای مساجد کشور برابر $0/11$ و مقدار $Z\text{-Score}=2/08$ است. بنابراین چون موران محاسبه شده بین صفر و یک و به صفر نزدیک است، بررسی‌ها نشان از ناهمبستگی فضایی مساجد در سطح استان‌های کشور دارد، و بیانگر توزیع ناعادلانه مساجد در کشور است. پراکندگی این واحد فرهنگی از مدل معناداری پیروی نمی‌کند و تمام استان‌ها با یکدیگر متفاوت هستند. استان‌های تهران و البرز دو استانی هستند که در مجاورت یکدیگر قرار داشته و نسبت به دیگر استان‌ها بیشترین کمبود مساجد را دارند. استان‌های قم و مرکزی نیز به تناسب از بهره‌مندی کمتری برخوردار هستند، و در استان‌های دیگر داده‌ها گسسته و پراکنده است و از نظر تعداد مسجد در وضعیت خوبی قرار دارند و هیچ‌گونه خودهمبستگی در بین آن‌ها وجود ندارد.

در سال ۱۴۱۵ تعداد ۲۲ استان شامل استان‌های قزوین، زنجان، سمنان، بوشهر، آذربایجان شرقی و غربی، اصفهان، چهارمحال و بختیاری، فارس، خوزستان، ایلام، همدان، کرمانشاه، کردستان، لرستان، گیلان، خراسان رضوی، قم، البرز و تهران با کمبود مسجد مواجه خواهند بود همچنین بر اساس این نتایج استان تهران با بیشترین کمبود مسجد و استان آذربایجان شرقی کمترین نیاز به مسجد را خواهند داشت. در خصوص استان‌های برخورداری از واحد

فرهنگی مسجد، در صورت حفظ شرایط موجود و عدم ساخت مسجد جدید با مشکل مواجه نخواهند بود. شایان ذکر است در سال ۱۳۹۵ جهت رسیدن به نرخ میانگین مساجد کشوری برای کل استان‌های کشور نیاز به احداث ۲۴۴۷۷ مسجد بوده است، و عمده این نیاز مربوط به استان‌های البرز و تهران است. همچنین در سال هدف ۱۴۱۵ با توجه به جمعیت برآوردی برای حفظ سرانه موجود نیاز به احداث ۳۸۴۵۱ مسجد دیگر در سطح استان‌های کشور خواهد بود.

۸-۱. پیشنهادها

- ❖ پیشنهاد می‌شود ضمن اهمیت دادن به این قبیل پژوهش‌ها برای سایر مؤلفه‌های فرهنگی در کشور انجام شده و در اختیار متولیان امر برای بهره‌برداری قرار گیرد.
- ❖ با برنامه‌ریزی و بودجه‌ریزی لازم از این پژوهش‌ها برای حل مشکلات واحدهای فرهنگی کشور استفاده شود.
- ❖ ضمن استقبال از این قبیل پژوهش‌های کاربردی از پژوهشگران این عرصه نیز حمایت شود.

فهرست منابع

- ابراهیم‌زاده، عیسی (۱۳۹۳). *آمایش سرزمین و نقش آن در تبیین الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت*. تهران: نشر الگوی پیشرفت (وابسته به مرکز الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت).
- ابراهیمی، آرام (۱۳۹۸). *نمایش‌سازی تحقیقات و فعالیت‌های علمی صورت گرفته در حوزه آمایش فرهنگی*. تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.
- احمدزاده، سیدمصطفی (۱۳۹۵). *شاخص‌های کیفی عدالت از دیدگاه قرآن کریم*، فصلنامه پژوهش‌های قرآنی، سال بیست‌ویکم شماره ۴.
- احمدی شاپورآبادی، محمدعلی (۱۳۸۶). *درآمدی بر وضعیت سرمایه اجتماعی در استان قم*، ارائه شده در ششمین کارگاه آموزشی و پژوهشی آمایش سرزمین (تحلیل فرهنگی). یزد: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور.
- احمدی شاپورآبادی، محمدعلی، (۱۳۸۸). *نگرشی بر آمایش فرهنگی سرزمین و جایگاه آن در برنامه‌ریزی توسعه فرهنگی*، فصلنامه راهبرد یاس، شماره ۱۷.
- احمدی فروشانی، سیدمنصور؛ محمودی، سیدمحمد (۱۳۸۹). *جایگاه فرمانداری زمین در آمایش سرزمین*، مجله آمایش سرزمین، سال دوم، شماره دوم، بهار و تابستان.
- ادگار، اندرو (۱۳۸۸). *مفاهیم کلیدی در نظریه فرهنگی*، ناصرالدین علی تقویان، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، چاپ اول.
- ارباب، پارسا (۱۳۸۹). *بررسی نظام برنامه‌ریزی فضایی در فدراسیون روسیه*، دو فصلنامه آمایش سرزمین، سال دوم، شماره ۳.
- برنامه چهارم توسعه (۱۳۸۵). *سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور*.
- توفیق، فیروز (۱۳۸۵). *برنامه‌ریزی در ایران و چشم‌انداز آینده آن*، موسسه آموزش و پژوهش در مدیریت و برنامه‌ریزی.
- حسنی سوخته‌سرای، مختار (۱۳۹۸). *ترسیم نقشه آمایش فرهنگی کشور*، گامی برای اجرایی شدن نقشه مهندسی، سایت شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- سازمان برنامه‌وبودجه کشور (۱۳۹۹). *مطالعات سند ملی آمایش سرزمین*، گزارش تلفیق.
- سازمان برنامه‌وبودجه (۱۴۰۰). *سند آمایش سرزمین*، جلد اول، بخش پیشگفتار.

- شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۹۰). *نظام‌نامه ساماندهی دستگاه‌های فرهنگی کشور*، کارگروه مدیریت کلان دستگاه‌های فرهنگی.
- شیرازی نژاد، امیررضا؛ صالحی، هما؛ تاج، شهره (۱۳۹۶). *نقش آمایش فرهنگی در توسعه گردشگری ایران بر اساس الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت*، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز.
- عندلیب، علیرضا (۱۳۸۰). *نظریه پایه و اصول آمایش مناطق مرزی جمهوری اسلامی ایران*، تهران: چاپ اول، دوره عالی جنگ دانشکده فرماندهی و ستاد سپاه پاسداران.
- قطبی جشقانی، محمد (۱۳۹۷). *آمایش سرزمینی استان اصفهان همراه با چشم‌انداز توسعه فرهنگی استان*، اصفهان: نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
- گروه مهندسين مشاور ستیران (۱۳۵۶). *مطالعه استراتژی درازمدت طرح آمایش سرزمین*، سازمان برنامه‌وبودجه، مرکز برنامه‌ریزی آمایش سرزمین.
- لشگری تفرشی، احسان؛ احمدی، سیدعباس (۱۳۹۵). *اصول و مبانی جغرافیای فرهنگی با تأکید بر جغرافیای فرهنگی ایران*، تهران: نشر سازمان سمت.
- مرکز ملی آمایش سرزمین (۱۳۸۵). *راهنمای انجام مطالعات برنامه آمایش استان*، تهران: بیجا.
- مجمع تشخیص مصلحت نظام (۱۳۸۴). *چشم‌انداز بیست‌ساله جمهوری اسلامی ایران*.
- ناظمی اردکانی، مهدی (۱۳۹۳). *اطلس آمایش مساجد تهران بزرگ*، تهران: کارگروه مدیریت کلان دستگاه‌های فرهنگی شورای عالی انقلاب فرهنگی.